

PRIKAZI

MARTINA DALIĆ

AGROKOR: SLOM ORTAČKOG KAPITALIZMA

Hanza media d.o.o., Zagreb, 2018, str. 231

ŽELJKO IVANKOVIĆ

SLUČAJ AGROKOR. PRIVATIZACIJA I CRONY KAPITALIZAM

Jesenski & Turk, Zagreb, 2018, str. 160

UVOD

N ikada u istoriji postkomunističke Hrvatske nije bilo tako važnog ekonomskog događaja kao pad Agrokor, industrijske imperije Ivice Todorića, hrvatskog tajkuna koji je svoje bogatstvo počeo da stiče početkom devedesetih. Otuda ne iznenađuje da su se tokom 2018. godine pojavile čak dve knjige koje delimično ili u potpunosti pokrivaju ovu temu. Jednu je napisao Željko Ivanković, *free-lance* novinar. Ona je više teorijskog karaktera.¹ Drugu je napisala Martina Dalić, koja je za vreme afere Agrokor bila ministarka privrede u Vladi Hrvatske. Budući da je njena knjiga jedan insajderski pogled na aferu, neke njene delove možda treba uzeti sa izvesnom rezervom. (Dalićeva je bila prinuđena napustiti vladu 14. 05. 2018. upravo zbog afere Agrokor, odn. zbog načina na koji je navodno Vlada pisala poseban zakon o rešenju ovog problema.)

Slučaj Agrokor važan je ne samo zbog ekonomskih posledica sloma ove privredne imperije, već i zbog političkih. Implikacije su važne kako za svakodnevnu politiku tako i za političku nauku, odn. političku ekonomiju. Agrokor je bila najmoćnija korporacija u Hrvatskoj koja svoj uspeh duguje političkim vezama. Političke faktore, dakle, vidimo u procesu nastajanja imperije Agrokor, ali i nakon usvajanja zakona i pokretanja postupka restrukturiranja iz stečaja. Dalićka tvrdi da je Vlada Hrvatske trasirala put za tržišno razrešenje problema Agrokor, ali da su se političari (kako iz

1 Zapravo, Ivankovićeva knjiga je više teorijska diskusija o ortačkom kapitalizmu u kontekstu Hrvatske sa Agrokorom kao samo jednim primerom. Ali izdavač je u naslovu knjige, kao i na naslovnici istakao slučaj Agrokor, zbog čega se stiče dojam da je knjiga samo o ovom slučaju.

vlasti, tako i iz opozicije) uz pomoć medija, različitih drugih mešetara i samog Ivica Todorića trudili da torpediraju ovo rešenje sa ciljem da se doku-paju dela aktive, odn. pojasa za spasavanje, koji se mogao baciti Agrokoru u proleće 2017. godine. Pokušaj političara da utiču na rešenje problema Agrokor mogao je da dovede do drugačijeg rešenja, koje je možda moglo da ima drugačije distributivne efekte restrukturiranja (poverioci su možda mogli da dobiju drugačije procenete vlasništva ili ga uopšte ne dobiju) ili čak dovede do propasti korporacije. Svi ovi događaji, zajedno sa svojim poli-tičko-ekonomskim implikacijama, opisani su detaljno u ove dve knjige.

DVE GLAVNE IDEJE

Uzimajući u obzir naslov obe knjige, očigledno da je glavna intencija autora da opišu karakteristike ortačkog (burazerskog) kapitalizma na području Hrvatske. Ključna karakteristika burazerskog kapitalizma je veza kapitala sa politikom. (Za zainteresovane, ali neupućene: ovo ne znači da je ortački kapitalizam isto što i neoliberalizam, jer u neoliberalnom poretku kapital može biti u vezi samo sa tržištem.) U dve reči, ekonomska aktivnost je u takvom sistemu pod jakim uticajem ortačkih veza koje privrednici imaju u vladi neke zemlje. Oba autora tvrde da je Agrokor primer ortačkog kapi-talizma.

KRATKA ISTORIJA

Podsetimo se važnijih detalja oko nastanka Agrokor. Ivica Todorić počeo je skromno. U bivšoj Jugoslaviji držao je lanac cvečara koju je nasledio od oca. (Otac Ante Todorić je bio uticajni socijalistički direktor poljoprivrednog preduzeća, sve dok 1971. godine nije završio u zatvoru zbog navodnih finan-sijskih malverzacija.) Sin Ivica Todorić nasledio je prodaju cveća od koje je ostvarivao pristojnu, ali skromnu zaradu. Nakon raspada Jugoslavije i završetka rata u Hrvatskoj, Todorić ostvaruje veze sa rukovodstvom HDZ-a i od Zagrebačke banke dobija jeftine kredite od nekoliko miliona maraka koje koristi kako za poslovanje tako i za učešće u hrvatskoj privatizaciji. Pristup ovim kreditima bio je od presudne važnosti za uspon Agrokor, jer su bili veoma jeftini a neki od njih nisu bili vraćeni.²

Uspom Agrokor pokazuje suštinu burazerskog (ortačkog) kapitalizma o kojima pišu Dalićka i Ivanković. Kroz političke veze može se dobiti pristup resursima, koji se kasnije koriste za neravnopravnu tržišnu utakmicu. Todorićev privredni uspon je bio munjevit u drugoj polovini devedesetih, pogotovo kada je 1994. godine kupio Konzum. Dok je najveći broj manjih privatnih privrednih aktera morao da igra po tržišnih pravilima, Agrokor

2 <https://pescanik.net/kako-je-todoric-postao-najbogatiji-2/> (Pristupljeno 03.02.2019)

je na osnovu političkih veza dobio različite vrste olakšica koje je koristio za razvoj i unapređenje poslovanja. Nisu u pitanju bili samo poslovni krediti, već i krediti za učešće u privatizaciji. Todorić je tokom devedesetih bio jedan od glavnih zagovarača privatizacije u Hrvatskoj. U tom periodu je preko privatizacije stekao vlasništvo u Jamnici, Ledu, Zvijezdi i Konzumu, što mu je omogućilo dalju ekspanziju konglomerata na hrvatskom tržištu. Krajem devedesetih ni on sam nije krio da je monopolista na svakom tržištu na kome je Agrokor poslovaio.

Ovaj poseban tretman se nastavio i posle Tuđmanove smrti. Kada je Agencija za zaštitu tržišne konkurencije 2003. godine razmatrala položaj Agrokor na hrvatskom tržištu, slučaj je zatvoren bez zaključka posle osam dana.³

U političkoj ekonomiji ovo se zove traženje renti (*rent-seeking*), odn. zarobljena država (*captured state*), o čemu nalazimo dovoljno teorijske diskusije u Ivankovićevoj knjizi.

Pored ovih privilegija, za Agrokor je bila karakteristična personalna sprega zaposlenih i šireg državnog aparata, kakva nije zabeležena u Istočnoj Evropi posle sloma komunizma 1989. godine. Ukratko, Agrokor je jedinstveno preduzeće u Evropi u kojoj su bili zaposleni guverner centralne banke Hrvatske, ministar finansija, ministar uprave, zamenik ministra finansija, zamenica Ministarstva privrede, viceguverner centralne banke, načelnik Ureda predsednika republike, šef policije, gradonačelnik Zagreba, supruga potpredsednika vlade, suprug direktorke Agencije za zaštitu konkurencije, direktor javne televizije,... (Ivanković, 61–2). Ovo su skoro savršeni preduslovi za burazerski kapitalizam, u kome se bogatstvo i uspeh stvara na osnovu političkih veza i privilegija.

„SUVIŠE SAM VELIKI“

Ivanković tvrdi da je kriza u Agrokoru počela kada je Hrvatska ušla u Evropsku uniju 2013. godine (Ivanković, 73–75) Agrokor, čiji se najveći deo prihoda ostvarivao iz trgovine Konzuma, nije se mogao takmičiti sa Šparom i Lidlom. Ali još važnije od toga, Agrokor nije razumeo nove okolnosti u kojima je državna intervencija na daleko nižem stepenu nego u postkomunističkim društvima. Ivanković dobro primećuje da je Ivica Todorić verovao da će moći da održi položaj Agrokor koji je postojao pre 2013. godine, a koji se zasnivao na pristupu „Suviše sam veliki da bih propao“. Smatrao je da nije bitno koliko će se zadužiti, jer ako dođe do bilo kakvog problema država će uskočiti da ga spasi. Orah na kome je Agrokor slomio zube bila je kupovina Mercatora (posrnulog slovenačkog trgovinskog

3 Film *Gazda* (2016). Može se pogledati na Aljazeera kanalu: <http://balkans.aljazeera.net/video/regioskop-gazda>. (Pristupljeno 01.02.2019)

lanca) za 544.000.000 €, koja je zaključena 2014. godine. Da bi ovo mogao da uradi, Agrokor se opteretio dugom. Od tog trenutka sve oči su bile uprte u Agrokor. Svi su zainteresovano posmatrali da li će Todorić uspeti da konsoliduje Mercator ili će se srušiti pod njegovom težinom.

Sa Mercatorom, Agrokor je zaista postao ogroman. Pokazatelji veličine su nadaleko premašivali veličinu mnogih javnih preduzeća koje su bile monopoli. U februaru 2017. godine Agrokor je činilo 143 preduzeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Švajcarskoj, Mađarskoj, Crnoj Gori, Makedoniji, Češkoj Republici, Kosovu i SAD-u. Zapošljavao je 57.000 radnika, a samo u Hrvatskoj je posao u njegovim kompanijama imalo 28.000 radnika, što je bilo oko 2% svih zaposlenih u Republici Hrvatskoj.⁴ (Poređenja radi, da je Agrokor radio u Nemačkoj i zapošljavao 2% ukupne radne snage to bi bilo oko 700.000 radnika.)

Agrokor je najvažnije aktivnosti imao u prehrambeno-prerađivačkoj industriji, poljoprivredi i maloprodaji. Imao je više od 6.500 dobavljača. Samo kod dobavljača Agrokoru bilo je zaposleno 149.000 radnika, što iznosi skoro 10% aktivne radne snage u Hrvatskoj. Ako Agrokor propadne, radno mesto 10% radne snage bilo bi dovedeno u pitanje. Ukupan prihod Agrokoru u 2016. godini iznosio je 12,8% hrvatskog BDP-a. Na osnovu ovakvog prihoda Agrokor je godišnje plaćao oko tri miliona kuna poreza hrvatskoj državi. Ovo su bile nenormalno velike brojke. Nijedna vlada na svetu (uključujući administraciju Ronalda Regana, Margaret Tačer, Vaclava Klause ili Augusta Pinočea) ne bi mirno sedela i pustila da se ovakvo jedno posrnulo preduzeće samo snalazi, jer bi preveliki deo privrede mogao da potone zajedno s njim. Ovo je suština igre „previše sam veliki da bih propao”, koju velika preduzeća, ali i veliki poverioci, često igraju sa vladama nekih zemalja. (Više o tome u pretposlednjem odeljku u kome se razmatraju teorijski dometi ove dve knjige.)

PREZADUŽENOST I POČETAK KRIZE

Finansijska tržišta pre ili kasnije namirišu da li je firma stabilna ili ne. Kupovinom Mercatora Agrokor je bukvalno počeo naokolo da maše crvenom zastavicom. Oči investitora, kreditora, držača obveznica, dobavljača, rejting agencija i drugih država bile su sada uperene u Agrokor.

Centralna kategorija za razumevanje stanja u Agrokoru početkom 2017. godine je visina njegovog duga. Zbog kupovine Mercatora, Agrokor se opte-

4 „U Sloveniji, u 13 Agrokorovih tvrtki, bilo je zaposleno oko 1,2 posto ukupno zaposlenih u toj državi. U Bosni i Hercegovini u 13 kompanija uključenih u Agrokorov sustav radilo je oko 1,2 posto zaposlenih u Federaciji BiH, odnosno 0,7 posto ukupno zaposlenih u Bosni i Hercegovini. U Srbiji su Agrokorove kompanije zapošljavale oko 0,5 posto ukupno zaposlenih” (Dalić, 18).

retio ogromnim dugom, koji nije mogao da servisira. Uslovi zaduživanja na svetskom finansijskom tržištu su u periodu posle 2010. godine bili veoma povoljni. Razlog su bile niske kamatne stope centralnih banaka kao reakcija na svetsku finansijsku krizu iz 2008. godine. Namamljen niskim kamatnim stopama, Agrokor je zbog kupovine Mercatora precenio svoju snagu i opteretio se dugom. Osim toga, finansijske knjige Agrokora nisu ispravno prikazivale dug. Prve temeljnije analize pokazale su da je dug Agrokora veći od onoga što se zvanično prikazivalo. Nove analize su u Agrokorov dug uključile

i iznose koji su u bilanci prikazivani kao obveze prema dobavljačima. Smatrali su da je Agrokorov dug oko 12 puta veći od njegove dobiti iz operativnog poslovanja, tj. EBITDA (zarada pre nego što se od ukupnog prihoda oduzme porez, kamata i amortizacija; op. a.). Po standardima industrije u kojoj je Agrokor djelovao, to se smatralo apsolutno neodrživim. Bila je to vrlo gruba, ali vrlo alarmantna procjena jer je potvrđivala veliku vjerovatnost ogromnih problema u Agrokoru. Posebno neugodna strana ove analize bio je zaključak o postojanju ogromnog duga prema dobavljačima. (Dalić, 62)

Drugim rečima, počelo je da se veruje da Agrokor ima problem sa likvidnošću – sposobnošću kompanije da na vreme izmiruje svoje obaveze. (Agrokor je još odranije bio poznat po tome kako ne plaća svojim dobavljačima obaveze na vreme.) A ako korporacija sama iz prihoda ne može generisati taj novac onda mora da se zaduži. Ali u tom trenutku, Agrokor je već bio prezadužen. Sve manje se verovalo da Agrokor može da izađe iz ovako teške situacije bez finansijske infuzije spolja (Dalić, 64).

Da li je Agrokor sa tadašnjom upravom (Todorić) mogao da se izvuče iz problema, čak i da je dobio takvu infuziju? Prisetimo se detalja sa početka ovog prikaza. Todorićevo carstvo nastalo je na jeftinom dugu, odn. dugu koji nije uvek morao da vraća. To je karakteristika burazerskog kapitalizma. Što više imate ovakve prakse ona stvara sve veći moralni hazard (Ivanković, 21, 25). Moralni hazard u ekonomiji nastaje kada cenu za vaše loše poslovne odluke plaća neko drugi. To vas onda podstiče da nastavite sa lošim odlukama. Sve dok odluke ne postanu toliko štetne da drugi više ne žele da ih plaćaju. Onda mora da ih platite sami. Samo nemate odakle. Agrokor se godinama zaduživao jeftinim bankarskim kreditima, dobijao je i razne druge privilegije, što je sve neutralisalo loše poslovne poteze iz prošlosti. Na kraju se čovek navikne na ovakvo ponašanje. Kada dobije novi kredit sve manje ulaže u osnovnu delatnost, a sve više troši. Da li bi i taj dodatan novac, u vidu spoljne finansijske infuzije, dao očekivani rezultat sa Todorićem na čelu Agrokora? Sve manje se verovalo da bi Todorić i njegova poslovna politika, umesto rešenja, postali glavno opterećenje za budućnost Agrokora.

Par godina posle kupovine Mercatora, cene Agrokorovih obveznica počele su da padaju na berzama u Berlinu i Dablinu. Početkom 2017.

godine, cena obveznica je pala sa 80 evro-centi za evro, pa potom na 70, a onda na 40 evro-centi. Ovo se odrazilo i na obveznice nekih Agrokorovih kompanija na Zagrebačkoj berzi. Osim toga, „otkazan je kredit koji je Agrokor pokušao dogovoriti s četiri zapadnoeuropske banke“ (Dalić, 30–1).

Potom se uključuju rejting agencije (Moody's, Standard and Poor's) koje počinju da spuštaju rejting Agrokora, jer su namirisale stečaj. Nakon toga, sve je zaista počelo da se sprema za stečaj.

A koliki je zapravo bio dug Agrokora? Na početku 2017. godine on je iznosio 57.900.000.000 kuna, odn. 15,7% BDP Hrvatske! Ovo je bilo neverovatno veliko opterećenje čak i za jednu tako veliku firmu kao što je Agrokor. Pre ili kasnije bilo je jasno da Agrokor neće moći da servisira tako veliki dug, odn. da će političke veze koje su mu u prošlosti omogućile prosperitet zakazati. Kada je okolini postalo jasno da je Todorčić došao u takvu situaciju, okruženje je počelo da signalizira da je Todorčić u problemu. Berze i rejting agencije su reagovala i lađa je počela da tone.

REŠENJE I OPCIJE

Kada se Todorčić 26. 02. 2017. obratio Vladi Republike Hrvatske za pomoć, od nje je dobio ponudu da Agrokor ide u restrukturiranje iz stečaja, koje bi se regulisalo po posebnom zakonu. Zakon je usvojen 6. 04. 2017, a Todorčić je već sutradan podneo zahtev za pokretanje stečajnog postupka. Ukratko, restrukturisanje iz stečaja znači da koncern može da se spasi ukoliko poverioci (onima kojima Agrokor duguje) pristanu da se odreknu dela duga (u investitorskom slengu se to naziva šišanje), a zauzvrat dobiju deo vlasništva ako žele. Na kraju je tako i bilo. Svi poverioci su izgubili deo svojih ulaganja, ali su zauzvrat dobili udeo u novom Agrokoru. Agrokor je spašen, radna mesta su sačuvana, a da država nije potrošila nijednu kunu. (Poređenja radi, američka vlada odlučila je 2009. god. da novcem poreskih obveznika spasi General Motors, kupivši 60% deonica za 50.000.000.000 dolara. Kada je posle četiri godine prodala svoj udeo, povratila je tek 11.300.000.000.)

ČETIRI OPCIJE

Slučaj Agrokora interesantan je za političku ekonomiju jer nam na realnom primeru pokazuje stepen mešanja države u privredu. Po Dalićkinom shvaćanju, Vlada Hrvatske je postupila kako treba – stvorila je uslove za regulisano (umesto za haotično) restrukturiranje iz stečaja za Agrokor. Ali sam Todorčić i neki koalicioni partneri HDZ-a imali su drugačiji pristup. Pogledajmo najpre kakve opcije (pristupi) mogu postojati.

1) Najradikalnije tržišno rešenje. Niko iz vlade ne razgovara sa vlasnikom posrnule kompanije. Vlasnik sam pronalazi rešenje na tržištu po postojećim zakonima koji se primenjuju na njega, kao i na sve druge.

2) Umereno tržišno rešenje. Vlada pomaže vlasniku posrnule kompanije da pronađe kreditore, donosi poseban zakon (*lex specialis*) koji se primenjuje samo na njega i pomaže dobavljačima. Ostatak je tržišno rešenje: sav novac kojim se otplaćuju dugovi i ulaže u restrukturiranje korporacije dolazi iz privatnih džepova.

3) Umerena državna intervencija. Država donosi poseban zakon, postavlja privremenu upravu, daje novac za spas (otplata dugova, isplata dobavljačima, restrukturiranje).

4) Radikalno državno rešenje: sve isto kao pod 3), ali pored toga država ulazi i u vlasništvo posrnutog preduzeća.

Kako je ko od glavnih učesnika reagovao u odnosu na ove opcije može se videti sa sastanka, održanog 26. 02. 2017, na kome se Ivica Todorić prvi put sastao sa predstavnicima vlade Hrvatske i tražio finansijsku potporu od 300.000.000 €. Po tvrdnji Martine Dalić, Božo Petrov (MOST) predlagao je opciju br. 4, Todorić se zalagao za opciju br. 3, dok je Vlada Hrvatske prihvatila i sprovela opciju br. 2.⁵ Ovako Martina Dalić u knjizi opisuje sva tri pristupa (opcije), koji su izneseni na prvom sastanku sa Todorićem, na kome su prisustvovali Plenković, Dalić i Božo Petrov.

Opcija 2. „Imao je Todorić i prezentaciju koja je u malo izmijenjenoj formi sadržavala sve one korake koje je već prethodno izložio Zdravku Mariću i meni. Činilo se da jako voli voditi razgovore uz prezentaciju. Ova konkretna prezentacija sadržavala je zahtjev za finansijskom podrškom od 1.500.000.000 kuna namijenjenih za svođenje dobavljača u valutu plaćanja i 800.000.000 kuna za isplatu mjenica. Sveukupno, 2.300.000.000 kuna, oko 300.000.000 eura koje je trebao dati HBOR. (Hrvatska banka za obnovu i razvoj; ekvivalent srpskom Fondu za razvoj. – op. a.) Tako se pokazalo da je u samo tjedan dana procjena iznosa za stabiliziranje likvidnosti porasla s oko 260.000.000 eura na nešto više od 300.000.000 eura. Alternativa je, po Todoriću, bila predstečaj (Dalić, 50).

Opcija 3. „Tu sam se u jednom trenutku i ja uključila u diskusiju ispitujući što rade banke, koje su im mogućnosti, ima li kolaterala. Ponudila sam se da ću eto ja zajedno s njima pregovarati s bankama ako treba. Međutim, Todorić je jasno rekao – kolaterala nema.“ (51)

Opcija 4. „U jednom je trenutku Božo Petrov, koji je sjedio točno nasuprot Todoriću, kazao: 'Volio bih da razmislite da država uđe u tvrtku, a vi izadete'. Kao da je eksplodirala bomba! Način na koji je predsjednik Vlade vodio razgovor, a ja pratila, nije bio došao do točke na kojoj je to bilo

5 Za opciju br. 1 (radikalno tržišno rešenje) niko se nije zalagao.

prirodno izreći. [...] Nakon što je Petrov izrekao što je izrekao, Todorića samo što nije šlagiralo“ (Dalić, 50).

Ponovimo još jednom, uprkos pokušaju da se restrukturiranje Agrokor iz stečaja sabotira od strane političara nakon pokretanja postupka (što se sve detaljno opisuje u Dalićkinj knjizi), Vlada Hrvatske je uspela da restrukturiranje sprovede do kraja onako kako ga je zamislila – umesto da poreski obveznici plaćaju loše poslovne poteze Ivica Todorića i ostalih suvlasnika, restrukturiranje su platili poverioci Agrokor koji su morali da se odreknu jednog dela potraživanja. Zašto Vlada nije onda primenila opciju br. 1 – radikalno tržišno rešenje po postojećem zakonu o stečaju? Prema Dalićkinom objašnjenju, problem su bili dobavljači, kojima je Agrokor dugovao 1.100.000.000 evra. Postojeće zakonodavstvo nije omogućavalo isplatu dugova koji su nastali pre otvaranja postupka restrukturiranja. A upravo je Vlada to htela da omogući ne samo zbog ogromnog duga koji je Agrokor dugovao dobavljačima, već i zbog značajnog broja radnika koji je bio zaposlen u ovim preduzećima i firmama (10% tada aktivne radne snage).

TEORIJSKI KONCEPTI I ZNAČAJ ZA POLITIČKU EKONOMIJU

Od kakve teorijske koristi je slučaj Agrokor za političku ekonomiju? Kojim teorijskim konceptima se može objasniti slučaj Agrokor?

Prirodno, Dalićkina knjiga, kao insajderski uvid, siromašnija je teorijskim konceptima. Ona eksplicitno pominje ekstraktivne i inkluzivne institucije (Dalić, 10–11) i odgovorni i ortački kapitalizam. Prva dihotomija je očigledno preuzeta iz knjige Darona Acemolua i Džejmsa Robinsa *Zašto narodi propadaju* (Beograd, Clio, 2012; Zagreb, MATE, 2017). Tipovi kapitalizma su verovatno preuzeti iz literature o javnom izboru.

Dalićka opisuje odgovorni kapitalizam kao „takvu povezanost poslovne i političke klase koja samo nekima osigurava prednost u postupanju države, povlašten pristup državnim resursima ili novcu poreznih obveznika, te kao smanjivanje izazova tržišne konkurencije i poslovnih rizika kojima su izloženi drugi sudionici na tržištu. U našem konkretnom hrvatskom slučaju, mentalitet dogovornog ili ortačkog kapitalizma povezan je i s našim socijalističkim nasljeđem, s otvorenim pitanjem jesmo li kao društvo ikada stvarno prihvatili tržišno gospodarstvo, dovršili tranziciju i riješili se socijalističkog mentaliteta koji je sam po sebi sumnjičav prema osobinama inkluzivnih institucija“ (Dalić, 11).

Ivankovićeva knjiga barata sa daleko više teorijskih koncepata iz političke ekonomije koji nam pomažu da teorijski precizno smestimo problem pada Agrokor. Pored podele na ekstraktivne i inkluzivne institucije, kod Ivankovića nailazimo na problem moralnog hazarda, zarobljene države,

predatorske države, neformalnih institucija, rent-seekinga, Kouzove teoreme, javnih dobara, kao i pozivanja na poznatu stručnu literaturu iz ove oblasti.

IGRA KUKAVICE I „PREVIŠE SAM VELIK DA BI PROPAAO”

Kako je već pomenuto ranije, slučaj Agrokora otvara interesantno pitanje o tome da li je moguće izbeći pad ovako velike korporacije bez direktnog učešća države. Izraženo jezikom teorije igara, ovaj odnos se najpreciznije opisuje igrom kukavice, koja se igra kako između države i vlasnika velike korporacije koja traži pomoć, tako i između države i najvećih poverioca korporacije.

U istoriji su se države često odlučivale da intervenišu novcem poreskih obveznika (*bail-out*), dok su primeri u kojima teret spasavanja nose poverioci (*bail-in*) bili ređi. Ovo otuda jer su ovi drugi bili teže izvodljivi. Borba za državnu pomoć često je posledica igre kukavice u kojoj vlade češće popuštaju.

Evropsko zakonodavstvo usvojilo je 2012. godine direktive po kojima se vlada otežava da parama poreskih obveznika spašavaju posrnule korporacije. U recentnoj literaturi o pravnim aspektima stečaja pokazuje se da su takvi potezi posledica uvida koji su došli iz teorije igara. U igrama kukavice, Vlade često popuštaju jer ne žele da rizikuju velike socijalne i privredne potrebe ako veliki igrač propadne. Velike korporacije to znaju, pa često vrše pritisak da vlade intervenišu kako bi spasili veći deo biznisa i radnu snagu. Todorčić je tako predlagao vladi da ona intervenišu državnim novcem tako što će isplatiti dobavljače, a onda tu isplatu pretvoriti u dug koji će joj Agrokora vratiti jednog dana. Vladama je lako da odobre ovakvu odluku jer spašavaju radna mesta, čime uvek mogu da se hvale pred biračima. Vlasnici se takođe uzdaju u tu mogućnost, računajući da će neka nova vlada odustati od punog iznosa duga. Uzimajući u obzir najčešće ravnotežne ishode ovakve igre, kao i potonje sabotaze, pravo je čudo da je Vlada Hrvatske istrajala na umereno tržišnom rešenju problema Agrokora (opcija br. 2).

Teorijski gledano, još je zanimljivija igra koja se igra između vlade i najvećih poverioca. U ovom slučaju najveći poverilac Agrokora bila je ruska Sberbanka, kojoj je Agrokora dugovao 1.200.000.000 evra. U ovom slučaju stečajna masa se teorijski može koncipirati kao antizajedničko dobro (*anti-commons*).⁶ Za razliku od zajedničkog dobra (*commons*) gde niko ne može da spreči nikoga da iskoristi dobro, u suprotnom slučaju svako može da

6 Rolef de Weij, "Too Big to Fail as a Game of Chicken with the State: What Insolvency Law Theory Has to Say About TBTF and Vice Versa". *European Business Organization Law Review* 14, 2013, 201–224.

spreči svakog da iskoristi zajedničko dobro (otuda naziv antizajedničko dobro). Kako je Dalićka detaljno opisala u svojoj knjizi, Sberbanka je neprekidno vršila opstrukciju procesa restrukturisanja iz stečaja koju je predložila vlada. Dalićka kaže da ne zna zašto je Sberbanka to radila (167–172), ali iz teorije igara jasno dolazi odgovor da je opstrukcija bila pokušaj najvećeg poverioca da do restrukturisanja uopšte ne dođe ili da u restrukturisanju njegovo potraživanje dobije status najstarijeg (Dalić, 166). Zaista, Sberbanka je imala ukupna potraživanja koja su činila 21,2% svih potraživanja, dok je na kraju završila sa 39,2% vlasništva u novom Agrokoru. Dobro ili loše za Sberbanku?

ZAKLJUČAK

Dalićkin naslov sugerše da slučaj Agrokor predstavlja kraj ortačkog kapitalizma. Međutim, ovo je preoptimističan zaključak. Ona sama navodi u zaključku kako mora da se pređe veliki put da bi se razmontirao ceo sistem burazerskog kapitalizma. Ivanković se slaže i podseća da je burazerski kapitalizam u Hrvatskoj opstao i posle rešenja problema Agrokoru, jer, recimo, preduzeće aktuelnog ministra odbrane Damira Krstičevića otvoreno učestvuje u tenderima koje raspisuje Ministarstvo odbrane (Ivanković, 82). Ovde se ne radi o slomu ortačkog kapitalizma, već, u najboljem slučaju, o izolovanom incidentu.⁷ Bilo kako bilo, obe knjige bi morale da se nađu u spisku preporučene literature na akademskim kursevima iz političke ekonomije Balkana i Jugoistočne Evrope.

Dušan Pavlović

7 Za Ivankovića bi verovatno bilo sporno da li je i sama Martina Dalić deo ortačkog kapitalizma. Vlada Hrvatske je samo dan pre nego što je Moody's spustio Agrokorov rejting na status „nepouzđano“ odobrio iz Razvojne banke kredit. U tom odobrenju učestvovala je i Martina Dalić, jer je učestvovala u izdavanju nekoliko kredita HBOR Agrokorovim firmama (Ivanković, 72).

TOMAŽ IVEŠIĆ

JUGOSLOVANSKA SOCIJALISTIČNA NACIJA: IDEJA IN REALIZACIJA (1952–1958)

Založba Univerze v Novi Gorici, Nova Gorica,
2016, str. 187

Knjiga Tomaža Ivešića predstavlja rijedak primjer proučavanja odnosa komunista prema nacionalnom identitetu u društvenim i humanističkim znanostima na prostoru bivše Jugoslavije. Pristup kako komunisti nisu bili a(nti-)nacionalni – stav osobito dominantan u društvima postkomunističke srednje i istočne Europe – već da je naprotiv nacija predstavljala jedan od „jezgrenih“ pojmova marksizma-lenjinizma u zadnjih desetak godina dolazi u fokus istraživanja, izdanjem posebnog broja časopisa *Nationalities Papers* iz 2009. godine posvećenog naciji u boljševičkoj ideologiji i praksi. Tako i Ivešić analizi izgradnje jugoslavenskog socijalističkog patriotizma u 1950-ima pristupa iz definicije socijalističkog patriotizma kao „ponosa na progresivne nacionalne tradicije, ljubavi prema domovini, njenom jeziku i kulturi u kombinaciji s vjernosti socijalističkoj izgradnji društva i države, te prijateljstvu i suradnji među nacijama u izgradnji socijalizma i komunizma“ (Kopeček 2012, 126). Polazeći od tog koncepta, Ivešić dizajnira svoje istraživanje prema modelu Michala Kopečeka o dijakronijskoj izgradnji socijalističkog patriotizma u tri faze, gdje je prva posvećena likvidaciji objektivnih neprijatelja revolucije, druga ujednačavanju razvoja nacija kako bi se iskorišteno glavni uzrok međunacionalnih antagonizama, dok bi finalna faza trebala voditi izgradnji globalnog komunističkog društva (16).

Nakon realizacije prve faze u poslijeratnim godinama, jugoslavenski su komunisti pristupili drugoj fazi izgradnje socijalističkog patriotizma na potki centralističkog planiranja kako bi što prije ujednačili razinu razvijenosti nacionalnih republika. Komunisti su dogmatski uzeli kako je nacionalno pitanje riješeno stvaranjem federacije nacionalnih republika s pravom na samoodređenje, pri čemu Ivešić vrlo interesantno pokazuje kako su već rane pedesete opovrgle dotični aksiom budući su se istovremeno javile sve snažnije napetosti na liniji razvijene – nerazvijene republike oko uplata u, i dotacija iz, saveznih fondova. Komunisti su dotične napetosti vidjeli kao ostatke starog, buržoaskog nacionalizma (47), te je Kardelj s uvođenjem samoupravljanja 1953. godine redefinirao Socijalističku Jugo-

slaviju iz zajednice jednakopravnih naroda u zajednicu radnih ljudi. Time je, kako Ivešić lijepo pokazuje, Kardelj naumio Jugoslaviju naglo ubaciti u treću fazu izgradnje socijalističkog patriotizma, budući je ona, po vodećem slovenskom komunisti, trebala postati „nacionalna, sveopća, ljudska zajednica ... na temelju demokratskih socijalističkih odnosa“ (89). Na potki vjere u stvaranje revolucionarne samoupravne zajednice krenulo se na stvaranje jugoslavenske socijalističke kulture kroz Novosadski pravopis, te stvaranje saveznih znanstvenih, prosvjetnih, kulturnih i umjetničkih institucija. Ivešićeva analiza dolazi do naoko iznenađujuće činjenice kako je (tihi) otpor republičkih elita na kraju doveo do neuspjeha politike kulturnog ujednačavanja, koju su čvrsto zagovarali Kardelj, Tito i ostali članovi Politbiroa KPJ. Odgovor na njihov poraz krije se u činjenici da je koncept jedinstvene jugoslavenske kulture, pa bila ona i socijalistička, predstavljao svojevrsnu „kvadraturu kruga“, budući da su komunisti svoju legitimaciju temeljili na jezgrenom ideološkom konceptu kako socijalistička Jugoslavija predstavlja potpunu suprotnost međuratnoj Kraljevini. Ivešić pokazuje kako je toga bio svjestan i Kardelj, koji je usporedo s agendom izgradnje saveznih kulturno-prosvjetnih institucija umirivao javnost tvrdnjom kako „jugoslavenska socijalistička zajednica nije jedan jugoslavenski narod u starom smislu te riječi“ (56). Legitimacijska parola „nema povratka na staro“ nije dopuštala otvorenu represiju npr. žalbi slovenskog radništva „da u BiH idu novi, a u Sloveniju stari strojevi“ (124), ili da se Željezara Jesenice žrtvuje „u korist juga“ (112). Međutim, Kardelju je trebalo par godina da usvoji kako su „napetosti među republikama po formi nacionalističke, ali u biti proizlaze iz izrazite ekonomske heterogenosti jugoslavenskih republika“, kako je problem točno formulirao Sergej Kraigher (106). Iako Ivešić slijedi stari argument Paula Shoupa kako poznati Kardeljev predgovor II izdanju *Razvoja slovenskog nacionalnog pitanja*, iz 1958. godine, predstavlja zadnji pokušaj ideološke obrane koncepta jugoslavenske socijalističke nacije, držim da je neodređenost u formulaciji temeljnih konceptata što socijalistička nacija jeste u tekstu zapravo otvorilo vrata afirmaciji posebnih nacionalnih južnoslavenskih identiteta u kasnijoj fazi samoupravne decentralizacije.

Zaključno, Ivešićeva knjiga predstavlja vrijedan doprinos proučavanju odnosa komunizma i nacionalnog identiteta u Jugoslaviji budući da prikazuje kako je lenjinističko-staljinistički pojam nacije bio jedan od središnjih konceptata boljševičke ideologije i prakse. Jedini ozbiljniji prigovor knjizi je kako se nauštrb zadovoljenja klasičnog historiografskog zahtjeva za „gustim citiranjem“ dijelom gubi jasnoća i dinamičnost pripovijedanja, zbog čega tekst na dijelovima postaje monoton i dosadan.

CITIRANA LITERATURA

- Kopeček, Michal. 2012. "Historical Studies of Nation-Building: the Concept of Socialist Patriotism". In Pavel Kolař and Miloš Rezník (Eds.), *Die historische Nationalismusforschung im geteilten Europa*. Köln: SH – Verlag, 121–136.
- „Socialist Nations: The Communist Quest for National Legitimacy in Europe“. 2009. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 37(4).
- Shoup, Paul. 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York/London: Columbia University Press.

Stevo Đurašković

MARTA ZORKO

GEOPOLITIKA I TERITORIJALNOST

Jesenski i Turk, Zagreb,
2018, str. 157

Geopolitika kao mišljenje, koje u oblikovanju političke prakse uzima u obzir zemlju (*geo*) i politiku (*politico*), sveprisutna je u međunarodnim odnosima od antike do suvremenog doba. Kao disciplina, geopolitika se po prvi put spominje tek krajem devetnaestog stoljeća, u djelima švedskog politologa Rudolpha Kjelléna. Temeljna pretpostavka geopolitike jest imanentnost teritorija kao prostora koji određuje karakter i sudbinu naroda. Danas je to prvobitno značenje geopolitike prevladano, iako je sama riječ preživjela, te se vulgarizirala proizvodnjim upotrebama u uobičajenom političkom diskursu. Posljednjih pola stoljeća traju akademski napori kako bi se geopolitika kao disciplina revitalizirala, te postavila na novim čvršćim teorijskim temeljima. Knjiga Marte Zorko, *Geopolitika i teritorijalnost*, u tom je smislu iznimni iskorak za hrvatsku politološku zajednicu. Hrvatska politologija baštini jake pretpostavke za daljnji razvoj geopolitičke misli, u prvom redu zahvaljujući njezinu doajenu Radovanu Paviću. S ovom se knjigom hrvatska geopolitička misao, osim što uspostavlja kontinuitet s domaćim klasicima, također priključuje znanstvenim međunarodnim trendovima koji su posvećeni ovoj problematici.

Zorkina se studija može iščitavati na dvije razine: kao temeljni pregled pojmova geopolitike i kao uvod u možebitnu polemiku. U prvom slučaju, knjiga nudi uvid u određenje glavnih teorijskih koncepata i pravaca mišljenja geopolitike. Sam naslov upućuje na razlikovanje geopolitike kao discipline koja se bavi uzajamnim odnosima teritorija, stanovništva i moći, te teritorijalnosti kao njezine središnje koncepcijske komponente. Zorko razlaže pojam teritorija koji obuhvaća statično „geografsko mjesto“, te kompleksniji i dinamičniji „prostor“, koji sačinjava društvo, odnosno društvene predodžbe i djelovanje, produkcije vjerovanja, identiteta i političke moći. U kontekstu uzajamnog odnosa prostor-ljudi-moć, Zorko naglašava središnju važnost teritorija: „Teritorij stvara pretpostavke za stanovništvo i moć, a stanovništvo daje tom prostoru smisao u pokušajima ostvarivanja moći“ (19). U određivanju suverene vlasti na određenom teritoriju, Zorko iscrpno razmatra razlikovno značenje pojmova „granice“, „međe“ i „zida“ kako bi, s jedne strane, ukazala na pogrešno pojednostavljivanje ili

korištenje ovih pojmova kao sinonima, a s druge, kako bi razbila ideološke predrasude klasične geopolitike o tome da je granica uvijek fiksno vezana za suverenu državu. Zorko tvrdi da važnost i utjecaj granica u doba globalizacije ne slabi, nego se njihova funkcija mijenja sukladno dinamičnim društvenim procesima. Kao primjer, autorica razmatra Europsku uniju, čije su granice u smislu ograničavanja političkog i pravnog sustava na određenom teritoriju fleksibilne (EU, Schengen, eurozona) (Videti poglavlje 3.1). Iz toga proizlazi da granična preklapanja i fleksibilnost u suvremeno doba ne umanjuju važnost geopolitike kao discipline. Naprotiv, geopolitika sve više dobiva na značaju kroz svoju eksplanatornu moć, proučavanjem konstrukcije društvene zbilje u uzajamnom odnosu sa teritorijem.

Međutim, misliti geopolitiku podrazumijeva uvažavanje tradicije političke misli. Zorko ovdje upozorava da se „klasici društvenih znanosti od samih početaka pa sve do danas nisu više bavili promišljanjima prostora, razvojem teorija o prostoru ili prostornih koncepata“ (115). I zaista, u pregledu literature od Tukidida i Aristotela, Montaignea i Montesquiea, do Kanta i Hegela, Zorko ukazuje na jedinstvenu predodžbu pojma teritorija kao društveno-povijesne danosti; svojevrsne „konstante“ o kojoj se nema što posebno reći, pa se njome niti ne treba zasebno baviti. Moguće obrazloženje ovog izostalog mišljenja klasika treba tražiti u gotovo istovjetnoj dvojbi oko nedostatka njihove sustavne misli o međunarodnim odnosima. Naime, za međunarodne se odnose kroz čitavu povijest, do Napoleonovih ratova, držalo da pripadaju sferi prirodnog prava, dakle, Boga, i da su stoga izvan kontrole ljudske volje. Um nije mogao utjecati već se morao isključivo podrediti i prilagođavati neumoljivim zakonima povijesti, koja je u svojoj cikličnosti perpetuirala rat i mir, te posljedično tome širenje i gubljenje teritorija. Ali devedesetih godina devetnaestog stoljeća, kada je imperijalistička podjela svijeta dovršena, svijet postaje suviše „skučenim“ mjestom, gdje se kao nužnost nameće teorijsko razmatranje međunarodne politike i geopolitike. Samo nekoliko desetljeća ranije, ekspanzije poput američkog „Manifesta sudbine“ ili europske „Utrke za Afriku“ bile su moguće a da pritom ne izazovu imploziju međunarodnog sustava. Najednom, sukob postaje neizbježan; uzajamni konstrukt prostor–ljudi–moć više nije bio u mogućnosti djelovati prema „van“, a da istovremeno ne naiđe na otpor. Nove okolnosti nalagale su nove pristupe. Tako nastaju srodne discipline, geopolitika i međunarodni odnosi, s njihovim središnjim konceptijskim komponentama: teritorijem, odnosno politikom moći.

Dakle, geopolitika jest relativno mlada disciplina, čiji polemični karakter suprotstavljenih škola mišljenja prati i odražava društveno-politički razvoj posljednjih stotinu godina. Zorko tako ističe da se podjela na klasičnu, modernu i postmodernu geopolitiku odnosi isključivo na faze razvoja geopolitičke misli. Tek kritička geopolitika, čiji je jedan od najista-

knutijih predstavnika Gerard Toal, nastupa u posljednjih četvrt stoljeća kao jedinstvena perspektiva, koja na temelju kritike konvencionalnih geopolitičkih škola sistematizira i preispituje geopolitičku misao. Upravo je značaj Zorkine knjige što iz perspektive kritičke geopolitike ulazi u „skrivenu polemiku“ s dvije dijametralno suprotstavljene pozicije: klasične geopolitike s njezinim organsko determinističkim ishodištima, te tzv. „endizmom“, odnosno nepovezane grupe autora liberalne provenijencije koji su u osvit globalizacije devedesetih godina dvadesetog stoljeća najavljivali kraj geografije i političku deteritorijalizaciju. Zorko s pozicija kritičke geopolitike posebice osporava stavove potonje grupe (Videti poglavlje 2.2). Naime, autoričina nosiva teza koja se proteže kroz čitavu knjigu jest da endističko poimanje deteritorijalizacije predstavlja jedan čisto teorijski konstrukt, neutemeljen u realnosti. Endizam je liberalna ideologija koja želi prevladati suverenu državu, odbacujući ili umanjujući čimbenik teritorija. Za posljedicu, deteritorijalizacija izaziva reteritorijalizaciju: „... o deteritorijalizaciji možemo govoriti isključivo kao o teorijskom konstrukt, dok je reteritorijalizacija njezina stvarna posljedica u praksi“ (38). Drugim riječima, u suvremeno doba globalizacije, nakon što se iluzija o „kraju povijesti“ razbila pod teretom globalnih kriza (ratovi, terorizam, recesija, klimatske promjene itd.), geopolitika ostvaruje svoj veliki „povratak“ (ako se o povratku, kako ističe autorica, uopće i može govoriti).

Zorko čini odmak i od klasične geopolitike, pritom uvažavajući zasluge klasika kao što su Halford Mackinder ili Alfred T. Mahan, koji su udarili temelje modernom shvaćanju i proučavanju prostora i teritorija. Iako Zorko na to nigdje eksplicitno ne upućuje, klasična geopolitika pati od iste ideološke uvjetovanosti kao i liberalni endizam. Mackinderova geopolitika pretendirala je ka znanstvenom statusu, a kako systemska racionalizacija društveno-političke problematike obično završava u kvaziznanosti (kao što je u međunarodnim odnosima slučaj s neorealizmom i raznim strujama liberalne teorije), njezino konačno oblikovanje poprima funkciju ideologije. Ona uzdiže statični prostor kao apsolutni pojam nad kompleksnim i izmjenjivim karakterom društva. Mackinderov subjektivni i proizvoljni konstrukt o „osovini povijesti“ (srednja i istočna Europa) nužno se morao ideologizirati kao geopolitički nacionalni interes. Karl Haushofer i nacisti odredit će ga kao *Lebensraum*, vrijedan osvajanja. Američka poslijeratna geopolitika do danas je uvjetovana ovim narativom. Gotovo istovjetna geopolitička logika povezuje Trumanovu politiku *containment*a i Obamin pokušaj stvaranja *Transatlantic Trade and Investment Partnership*, poznatiji kao „ekonomski NATO“. I u suvremenoj geopolitičkoj misli zadržale su se ove klasične organsko-determinističke pretpostavke, za koje Zorko kaže da u svojoj biti polaze od stanovišta da su ljudi „teritorijalna bića“, odnosno da se političko djelovanje svodi na mehanički instinkt čovjeka

kao „životinje“ (42). U suprotnosti objema navedenim pozicijama (klasične geopolitike i endizma), kritička geopolitika postulira čovjekov imaginarij i diskurs kao središnje pretpostavke stvaranja politike u odnosu prostor–čovjek–moć.

Središnji dio knjige (Poglavlja 3 i 4) posvećen je upravo razmatranju elemenata diskursa i imaginacije kroz vizualizaciju teritorija. Zorko posebnu pažnju pridaje tzv. „popularnoj geopolitici“ (jednoj od perspektiva unutar kritičke geopolitike), koja se bavi utjecajem popularne kulture (npr. filma) na javno mnijenje kroz uporabu kartografskih simbola. Autorica vrlo interesantno primjećuje da „osim što su neke lokacije kontinuirano predstavljene kao nazadne i nesigurne, njihovi prikazi, koji rijetko odgovaraju realnim lokalitetima (filmski setovi s kulisama), ostavljaju snažne mentalne slike“ (73). Dovoljno je prisjetiti se filma 300 i drugih propagandnih uradaka koji u posljednjih dvadeset godina prikazuju ugrozu „civiliziranog“ Zapada od „divljeg“ Istoka, te kako se na strahu stvara opća politička konsolidacija. Kako teče proces konstrukcije geopolitičke zbilje Zorko razlaže u četiri dijela. Prvo, određuje osjećaj prostora kroz kognitivno mapiranje. Riječ je o metodi koja istražuje subjektivne preferencije, sjećanja, vjerovanja i predodžbe određenog prostora. Kao primjer uzima grad Mostar, koji je u kolektivnoj svijesti oduvijek bio podijeljeni grad, ako ne administrativno onda rijekom Neretvom. Drugo, predstavljanje prostora kroz geopolitičke diskurse. Implikacija diskurzivne geopolitike njezino je pojednostavljanje i poopćavanje (npr. ekonomska podjela na globalni Sjever i Jug, ili hladnoratovska podjela na Istok i Zapad), čime se zanemaruje cjelokupna društveno-politička kompleksnost nekog prostora. Problem takvog diskursa je što se ukorjenjuje i reproducira, čime se učvršćuju predrasude umjesto kritičkog pristupa. Treće, shvaćanje prostora kroz imaginativne geografije. Kao i u prethodnom slučaju, imaginativna se geografija tiče shematskih i poopćenih prikaza određenih prostora i naroda, koje za posljednicu imaju stvaranje stereotipa. Pozitivni aspekt imaginativne geografije razvijanje je nacionalne svijesti i identiteta. Četvrto, prikaz prostora kroz logičnosti, odnosno nelogičnosti kartografije. Ovdje je riječ o čisto tehničkom aspektu izrade karata i nedostacima koje za sobom povlači prikazivanje zemljine površine na ravnoj plohi. Potencijalne manipulacije uveličavanja, odnosno umanjivanja nekog teritorija mogu dati iskrivljenu sliku odnosa moći u međunarodnom poretku. Također, budući da je zemlja okrugla, nemoguće je utvrditi centar, iako se već ukorijenila eurocentrična percepcija svijeta s europskim kontinentom u središtu.

Obrazlaganjem ovih procesa Zorko je hrvatskoj akademskoj zajednici predstavila originalni, sistematizirani i kritički pogled na problematiku geopolitike i teritorijalnosti. Ova studija ne samo da može poslužiti kao priručnik studentima međunarodnih odnosa, nego je polemički

izazov onima koji misle geopolitiku, bilo kroz opravdavanje ili osporavanje određenih predodžbi o stanovitom prostoru. Doduše, jedna stvar ostaje nedorečena u knjizi, a to je autoričin odnos prema konstruktivizmu (19). Konstruktivizam je od devedesetih godina dvadesetog stoljeća jedna od najutjecajnijih kritika svih racionalističkih pravaca u međunarodnim odnosima. Uz kritičku teoriju, pa i kritičku geopolitiku, konstruktivizam uz još nekoliko struja čini krovnu školu mišljenja u tzv. „poststrukturalnom“ krugu. Način na koji Zorko uvodi i obrazlaže predodžbe, diskurs i konstituiranja identiteta i interesa u kontekstu uzajamnih odnosa prostor-čovjek-moć, čini je u našoj politološkoj zajednici konstruktivistkinjom prvog reda. Njezin konstruktivistički izričaj na tragu je Alexandra Wendta i njegove *Društvene teorije međunarodne politike*, budući da Zorko razmatra odnos prostor-čovjek-moć kao „sukonstitutivni proces“. Time izbjegava uobičajenu racionalističku *agent-structure* dvojbu, tipičnu za klasičnu geopolitiku i liberalne endiste u vidu zastupanja teritorija kao društveno determinirajućeg čimbenika, odnosno njegove negacije uz pretpostavku apsolutne vrijednosti normativnog teorijskog konstrukta. Sukonstitutivni proces geopolitičke produkcije u društvu potvrđuje se i u samom zaključku knjige: „Geopolitičko poimanje prostora sastoji se od cikličkog sustjecanja prostora geografije, prostora imaginacije, prostora vrijednosti, prostora identiteta, prostora borbe, prostora ograničenja i prostora moći. Ovaj koloplet počinje i završava geografijom moći dajući sadržaju prostora prvenstveno geopolitičko značenje“ (117).

Petar Popović